

Considerations about Form in Avicenna's Hylomorphism and Kite Fine's Hylomorphism

Hamideh Mokhtari

1. Corresponding Author, Ph.D. Graduated in Islamic Philosophy, Allameh Tabataba'ei University, Tehran, Iran, E-mail: mokhtari114@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
16, August, 2022

Accepted:
17, April, 2023

In Revised Form:
16, August, 2023

Published Online:
10, March, 2024

According to the theory of "Hylomorphism", the structure of material objects is composed of two components, matter and form. "Avicenna" and "Kit Fine" believe in Hylomorphism. The main point of the article is to find out, what is Avicenna's response to contemporary Hylomorphism? This effort is focused on the form and has several stages; 1. The nature of the form, 2. The proof of the form, 3. The possibility of presenting a hierarchical structure of the metaphysics of objects. According to Fine, the form is an immaterial part and constituent of the object. In material objects with timeless components, form is a property or relationship between the material component of the object, and in objects with temporal components, form is a function of time on objects and maintains the survival of the object over time. Avicenna believes in at least two types of face; Physical form is an essence property common to all objects and at least one form is a type. Avicenna, like Fain, considers the form in composite objects to be a substantial and immaterial part, but according to him, the nature of the form is the same in all composite objects. Although Avicenna's argument to prove the form is different from Fine's, but according to Avicenna and Fine, essence property is constitution, and this constituent is the form. The most important proof of Avicenna's form must be reconstructed. Summary of the revised argument: essence means the constituent, and the constituent is the form. So Fine and Avicenna accept that a property that is essence is a constituent and vice versa, and the constituent is nothing but form. One of the advantages of Fine's theory is that material objects have a hierarchical structure, in Avicenna's philosophy, it is possible to present hierarchical structure of the metaphysics of objects.

Keywords: Form, Hylomorphism, Avicenna, Kite Fine

Cite this article: Mokhtari, H., (2023-2024). Considerations about Form in Avicenna's Hylomorphism and Kite Fine's Hylomorphism: FALSAFEH, No. 2, Vol. 21, Autumn-Winter- Serial No. 41, (191-219).

[DOI:10.22059/jop.2023.347173.1006734](https://doi.org/10.22059/jop.2023.347173.1006734)

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction

The research has two main directions, on one side, Avicenna's theory and on the other side, Fine's theory. Avicenna and Fine have chosen Aristotle's metaphysical theory, such an approach is an opportunity to examine the efficacy of Avicenna's philosophy based on contemporary analytical metaphysics. The necessity of this article is that it can be an opportunity to strengthen, reconstruct or reinterpret some issues of Avicenna's philosophy .

The main discussion of the article: What is Avicenna's response to the contemporary Aristotelian theory of Hylomorphism?

This effort is focused on the form and specifically a few issues about it ;

.¹The nature of the form ,

.²Proof of the form ,

.³The possibility of presenting a hierarchical structure of the metaphysics of material objects.

The nature of the form ;

According to Fine, the form is the immaterial and the essential part of the object.

In objects with timeless components, form is a property or relationship between the material components of the object, but in objects with temporal components, form is a function of time on objects. Such a function preserves the survival factor of the object over time. In objects whose form is a function, the function determines when and what components make the object (Fine. 2010. 1994.)

Avicenna, like Fine, the form in composite objects is a constituent and immaterial part of the object, but according to him, the nature of the form is the same in all composite objects. Form is an essence property. In addition, the constituent of the object has no relationship with time. Therefore, Avicenna, like Fine, form is a property, Avicenna believes in two types of forms; A physical form is an essence property common to all objects, and at least one essence property or form is a type. Also, Avicenna, like Fine, considers forms to be an essence property and an immaterial part of an object (Avicenna. 1404.)

Form proof ;

Fine showed that material objects have a component called form, and he presented the two types of parthood by presenting the theory of embodiment. Rigid embodiment is based on the relationship between components timeless and variable embodiment is based on function. Relations and functions are temporal immaterial components and are directly related to the nature of the object and determine the nature of material objects (Fine. 2010. 1994.)

The most important proof of Avicenna's type form needs to be reconstructed.

Summary of the revised argument: essence means constitution and constitution means form. this approach is similar to Avicenna's and Fine's idea of the essential. Fine and Avicenna accept that an essence property of an object is a constituent of the object and vice versa, and this constituent is nothing but form (Avicenna. 1404.)

The possibility of presenting a hierarchical structure of the metaphysics of material objects;

One of the advantages of Fine's theory is that it provides an image of the material objects have a hierarchical structure. According to Fine, the concepts of parthood and composition are hierarchical, and Fine considers the presentation of such a structure as an Aristotelian property of his theory. In the theory of embodiment, the timeless parts of the temporal parts are themselves the temporal parts, and the temporal parts of the timeless parts are themselves the temporal parts. Therefore, the object is a chain or hierarchy of timeless and timeless components that reaches the lowest level. So, material objects are divided into their parts in a hierarchical way. Just like a car that has an engine, a chassis, a body, etc., and these components also have their own main components, and we can also go down (Fine. 2010. 1994.)

In Avicenna's philosophy, the form of nature has different essence property. Due to the fact that there is a general and specific relationship between the property of the constitution or forms, then there is a natural order between them; But this natural order cannot show the hierarchical structure of

objects. There is a possibility of presenting such a structure in Avicenna's philosophy, which, of course, requires a new interpretation (Avicenna. 1404).

تحلیل صورت در نظریه ماده - صورت‌گرایی ابن‌سینا و کیت فاین

حمیده مختاری^۱

mokhtari14@gmail.com

۱. دانش‌آموخته دکتری فلسفه اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی	بر اساس نظریه «ماده-صورت‌گرایی» ساختار اجسام مادی از دو جزء ماده و صورت ترکیب یافته است. «ابن‌سینا» و فیلسوف متافیزیک تحلیلی معاصر «کیت فاین» معتقد به ماده-صورت‌گرایی هستند. بر این اساس محور مقاله آن است که دریابیم، ابن‌سینا به مسائل مطرح‌شده در نظریه ماده-صورت‌گرایی معاصر، چه پاسخی دارد؟ این تلاش متمرکز بر مسئله صورت و چند موضوع درباره آن است؛ ۱. ماهیت صورت، ۲. اثبات صورت، ۳. امکان ارائه تصویر سلسله مراتبی از ساختار متافیزیکی اشیاء. از نظر فاین، صورت، جزء غیرمادی و مقوم شی است. در اجسام دارای اجزاء بی‌زمان، صورت، ویژگی چند موضعی یا رابطه‌ای است که میان مؤلفه‌های مادی شی برقرار می‌شود و در اجسام دارای اجزاء زمانمند، صورت، تابعی از زمان بر روی اشیاء است و بقاء شی را در طول زمان حفظ می‌کند. ابن‌سینا قائل به حضور حداقل دو نوع صورت (دو نوع ویژگی ذاتی) است؛ صورت جسمیه که ویژگی ذاتی مشترک در همه اشیاست و حداقل یک ویژگی ذاتی غیر از اتصال جوهری یا صورت نوعیه. نیز ابن‌سینا همچون فاین، صورت در اشیاء مرکب را جزء مقوم و غیرمادی جسم می‌داند، اما به باور او ماهیت صورت در همه اشیاء مرکب یکسان است. صورت، به عنوان جزء مقوم غیرمادی همان ویژگی‌های ذاتی هستند و البته این ویژگی‌های ذاتی، حال نیز هستند. پس ابن‌سینا، مانند فاین، صورت را نوعی ویژگی می‌داند، اما با این تفاوت که این ویژگی ذاتی حال است و باید بین ماده و ویژگی ذاتی، رابطه حلولی برقرار شود. هرچند شیوه استدلال ابن‌سینا برای اثبات صورت با فاین متفاوت است، اما با عنایت به نظر ابن‌سینا و فاین درباره ذاتی، این رویکرد کمابیش شبیه است. هردو می‌پذیرند ویژگی‌ای که ذاتی شی باشد جزء مقوم شی است و این جزء مقوم جز صورت است. اما مهم‌ترین برهان اثبات صورت نوعیه نزد ابن‌سینا، نیازمند اصلاح است. چکیده استدلال اصلاح‌شده این‌گونه است که ذاتی بودن به معنای مقوم بودن است، مقوم بودن نیز همان صورت و مبدأ اثر شی است. نتیجه اینکه بر اساس استدلال بازسازی‌شده، ابن‌سینا راهی دارد که از ذاتی بودن ویژگی‌ها برسد به یک ویژگی مقوم و به چنین ویژگی مقوم غیرمادی، صورت گفته می‌شود. فاین و ابن‌سینا می‌پذیرند ویژگی‌ای که ذاتی شی باشد جزء مقوم شی است و برعکس و این جزء مقوم نیز چیزی نیست، جز صورت. از مزایای تبیینی نظریه فاین آن است که اشیاء مادی از ساختار سلسله مراتبی برخوردارند، در فلسفه ابن‌سینا نیز ظرفیت ارائه چنین تصویری وجود دارد که با تفسیر جدیدی ممکن است و می‌توان تصویری سلسله مراتبی در ساختار متافیزیکی اشیاء با توجه به تفکیک میان اعتبار به شرطالا و اعتبار لاشرط ارائه کرد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۸	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۲۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰	
واژه‌های کلیدی:	صورت، ماده صورت‌گرایی، ویژگی، ابن‌سینا، کیت فاین.

استاد: مختاری، حمیده، (۱۴۰۲)، تحلیل صورت در نظریه ماده- صورت‌گرایی ابن‌سینا و فاین، فلسفه، سال ۲۱، شماره ۲، پاییز و زمستان، پیاپی ۴۱، (۲۱۹-۱۹۱).

DOI:10.22059/jop.2023.347173.1006734

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

نظریه «ماده - صورت‌گرایی»^۱ یک استراتژی قابل قبول در برابر تقلیل هستی‌شناختی یک کل مرکب به اجزاء مادی است. برخی تبیین ماهیت اشیاء مادی در چارچوب ماده-صورت‌گرایی را نسبت به تبیین دوگانه‌انگاری جوهری^۲ و ماتریالیستی از اجسام، برتر می‌دانند. نظریه ماده-صورت‌گرایی که با ارسطو آغاز شد، مدعی است که جواهر جسمانی از دو جزء جوهری مقوم به نام ماده و صورت تشکیل شده‌اند. هرچند این نظریه با ارسطو آغاز شد، اما در متافیزیک سایر فیلسوفان نیز ادامه یافت، از آن جمله فلسفه سینوی و برخی گرایش‌ها در متافیزیک تحلیلی معاصر از قائلین به آن هستند، البته این اهتمام با توجه به انگیزه‌ها، بسترها و استعداد‌های موجود در هر یک، سویه‌های گاه متفاوت و گاه مشترکی پیدا کرده است. ابن‌سینا، در تبیین ماهیت اشیاء، پایبند نظریه ماده-صورت‌گرایی ارسطویی است. به عقیده شیخ‌الرئیس، جسم، جوهری است مرکب از هیولا (قوة محض) و صورت جسمیه (اتصال و پیوستگی). از ترکیب این دو جسم مطلق تشکیل می‌شود و با حلول^۳ صورت نوعیه، اجسام در انواع مختلف، فعلیت و تحقق خارجی می‌یابند. از سوی دیگر از مهم‌ترین نظریات ماده-صورت‌گرایانه در متافیزیک تحلیلی معاصر که به نوعی آغازگر این رویکرد ارسطویی معاصر است، متعلق است به «کیت فاین»^۴. به دلیل اهمیت آراء فاین محور این مقاله را نظرات او قرار داده‌ایم. او در مقاله «اشیاء و اجزایشان» (۱۹۹۹) به صراحت نظریه خود را ماده-صورت‌گرایی ارسطو می‌داند. در سیستم فاینی، اشیاء مادی به صورت ترکیبی از ماده و صورت تحلیل می‌شوند آن چنانکه ماده و صورت به معنی واقعی کلمه جزء مقوم^۵ شی هستند.

فهم ماده-صورت‌گرایی در گرو فهم ماهیت ماده و صورت، اثبات وجود آنها، نحوه ترکیب و وحدت آنها... است. از این میان در این مقاله صرفاً به دنبال بررسی برخی مسائل صورت از آن جمله ماهیت صورت، اثبات صورت و امکان ارائه تصویر سلسله مراتبی از ساختار متافیزیکی اجسام مادی هستیم.

بر اساس مطالب پیش‌گفته، پژوهش پیش‌رو درباره صورت، دو سویه کلیدی دارد، در یک سو، نظریه ابن‌سینا و در سوی دیگر نظر فاین. اکنون که ابن‌سینا و فاین، نظریه متافیزیکی ارسطویی را برگزیده‌اند، چنین رویکردی با توصیف مختصری که از آن گذشت، فرصتی است تا در پرتو مباحث و دغدغه‌های متافیزیک تحلیلی معاصر دایره کارآمدی این الگوی مشائی در خصوص صورت را بررسی کنیم. بر اساس اشتراک میان ابن‌سینا و فاین، مسئله اصلی مقاله آن است که دریابیم، چگونه دیدگاه ابن‌سینا در باب صورت در پرتو آراء مطرح شده در فلسفه تحلیلی قابل بررسی است؟ ضرورت این بررسی آن است که اتخاذ این رویکرد می‌تواند، مجالش باشد برای تقویت، بازسازی یا تفسیر مجدد برخی مسائل سینوی.

مقاله مشتمل بر دو بخش کلی آراء فاین و ابن‌سینا در خصوص صورت است. در ضمن هر بخش نیز به سه مسئله پرداخته شده؛ ۱. ماهیت صورت، ۲. چگونگی اثبات صورت، ۳. امکان ارائه تصویر سلسله مراتبی از ساختار متافیزیکی اشیاء مرکب. پیشینه‌ای که پیرامون موضوع این مقاله وجود دارد، گسترش چندانی نداشته. شاید این ادعا کمی عجیب به نظر برسد به ویژه آنکه صورت در فلسفه ابن‌سینا در ذیل مباحث مختلف از جمله؛ ماهیت جسم، چگونگی ترکیب، مسئله ادراک و ... بارها مطرح شده، اما با جستجوی ساده درمی‌یابیم، تاکنون پژوهشی که به طور خاص به ماهیت صورت و اثبات آن نزد ابن‌سینا پرداخته باشد، وجود ندارد. به نظر می‌رسد در مقالاتی که سراغی از صورت نزد ابن‌سینا گرفته شده است، خود مسئله صورت موضوعیت نداشته است بلکه صورت در ذیل موضوع اصلی قابل پیگیری بوده است و یا اینکه بررسی مسئله صورت نه در حوزه متافیزیک بلکه در حوزه دیگری همچون منطق صورت گرفته است. به طور مثال؛ نظریه ماده و صورت از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا، ۱۳۸۷، حسین سرائی. بررسی مفهوم صورت و رابطه آن با تعریف، ۱۳۸۵؛ سیدحسن احمدی. تأملی در تبیین فیلسوفان اسلامی از تلازم بین ماده و صورت، ۱۳۹۷، محمدمهدی کمالی. به‌علاوه پژوهش‌هایی که شاید ارتباط‌هایی کم و بیش با موضوع حاضر داشته باشند، تک ساحتی هستند و نگاه و تفسیر تلفیقی و متافیزیک تحلیلی تاکنون عرضه نشده است. در واقع در آثار موجود رویکردی که محصول آن خوانش و تفسیری که مبتنی بر متافیزیک تحلیلی معاصر باشد، وجود ندارد. لذا به نظر می‌رسد، پژوهش‌های پیشین تاکنون در حوزه پرسش‌ها و دغدغه‌ای این پژوهش نبوده است.

۲. ماهیت، اثبات صورت در اشیاء مرکب از نظر کیت فاین

در تقریر ماده-صورت‌گرایانه فاین از اجسام مرکب مادی، اشیاء صرفاً توده یا مجموع اجزای مادی نیستند و علاوه بر جزء مادی دارای جزء غیرمادی یا صورت نیز هستند. فاین در گام نخست و در آثارش برخی مشکلات که با دیدگاه‌های سنتی ماده-صورت‌گرایی قابل رفع نیست را بیان می‌کند. مشکلاتی از قبیل چگونگی تبدیل ماده شی در طول زمان، حفظ این‌همانی، چگونگی ارتباط زمان با اجزاء شی مرکب. در نتیجه بروز این مشکلات و عدم توانایی ماده-صورت‌گرایی سنتی فاین به این نتیجه رسید که حل آنها با حفظ تعهدات ارسطویی به طور کامل ممکن نیست.^۶

فاین در گام دوم، نشان می‌دهد که مفاهیم استاندارد «پارشناسانه»^۷ نیز در توصیف اجزاء اشیاء و نحوه ترکیب آنها ناتوان هستند. مطابق نظر فاین، پارشناسی استاندارد نمی‌تواند شرایط وجود داشتن اشیاء مادی مرکب روزمره، مکان این اشیاء و ساختار رابطه کل-جزء را تبیین کند و به همین دلیل ناچاریم از پارشناسی استاندارد فاصله بگیریم. به باور او مفهوم جزئیت در

پارشناسی استاندارد از کاستی‌هایی رنج می‌برد. این کاستی‌ها را فاین در قالب اعتراضاتی نشان می‌دهد. حاصل نقدهای او، انگیزه‌هایی قوی هستند برای رها کردن مفهوم پارشناسی استاندارد از جزئیت و ترکیب^۸.

فاین نقدهایش را با تکیه بر تفاوت دو گونه جزئیت پیش می‌برد. به نظر فاین اغلب این دو معنای از جزئیت یکسان تلقی می‌شود که نتایج نامطلوب را در پی دارد (Fine, 2010: 559).

۱. اجزاء بی‌زمان^۹: اشیاء می‌توانند اجزائی داشته باشند، بدون اینکه جزئیت، نسبت به زمان خاصی برقرار باشد. در این حالت اینکه چه زمانی یا چه مدت زمانی شی دارای جزء می‌شود، بی‌معناست.

۲. اجزاء زمانمند^{۱۰}: اشیاء می‌توانند اجزائی داشته باشند با لحاظ زمان؛ یعنی یک شی دارای اجزائی است نسبت به زمانی خاص.

در چارچوب پارشناسی استاندارد تصور غالب آن است که تجمیع توده‌وار می‌تواند یک شیوه موجه برای ترکیب باشد، اما فاین نشان می‌دهد که نمی‌توان آن را به عنوان نوعی از ترکیب در اشیاء دارای اجزاء بی‌زمان لحاظ کرد. به نظر او، تجمیع توده‌وار از ارائه شرایط وجودی و مکانی صحیح برای اشیاء ناتوان است (Fine, 1994b, 137-138).

اصل موضوع وجودی: یک تجمیع توده‌ای از اجزاء، در زمانی وجود دارد که یکی از اجزایش در آن زمان وجود داشته باشد.

اصل موضوع مکان: یک تجمیع توده‌ای از اجزاء در جایی واقع شده که حداقل یکی از اجزایش در آن ناحیه باشد.

یک ساندویچ که از دو تکه نان و یک تکه گوشت تشکیل شده است را در نظر بگیرید. آنها اجزای ساندویچ هستند، اما واقعاً چه چیزی در آنهاست که می‌تواند جزئی از ساندویچ باشند؟ ممکن است تصور شود پارشناسی استاندارد یک جواب قانع‌کننده برای آن می‌دهد، اما فاین نشان می‌دهد که چنین نیست. مطابق پارشناسی استاندارد، شرایط وجود داشتن و مکان توده‌ها به صورت زیر تعیین می‌شود. در ساندویچ تکه‌های نان را s_1 , s_2 و تکه گوشت را h می‌نامیم. حال سخن فاین این است که نمی‌توان ساندویچ را صرفاً تجمیع توده‌ای این سه جزء دانست. چراکه، یک توده در هر زمان و هر مکانی که حداقل یکی از اجزایش وجود داشته باشد، وجود دارد. حال اگر ساندویچ تجمیع توده‌ای از سه جزء یادشده باشد، به محض وجود هر یک از اجزایش، ساندویچ هم وجود خواهد داشت؛ بنابراین اگر مثلاً h در زمان t (زمانی قبل از اینکه s_1 و s_2 وجود داشته باشند) موجود باشد و فضای p را اشغال کرده باشد، آنگاه ترکیب آن‌ها نیز در زمان t و در مکان p وجود خواهد داشت. واضح است چنین چیزی درست نیست، چراکه ساندویچ پدید نمی‌آید مگر اینکه تکه گوشت خاص میان دو تکه نان قرار بگیرد. به علاوه، وقتی هنوز دیگر اجزاء آن یعنی

s_1 و s_2 اصلاً وجود ندارند، شهوداً نمی‌پذیریم ساندویچ در زمان t و مکان p وجود دارد. پس بر مبنای پارشناسی فرض اینکه ساندویچ صرفاً یک تجمیع توده‌ای از اجزاء است، نتایج نادرستی درباره زمان و مکان ساندویچ در بردارد (Fine. 1999.62).

بنا بر اشکال قبل، اگر ساندویچ را تجمیع توده‌وار اجزاء آن، یعنی s_1+s_2+h تلقی کنیم، آنگاه باید بپذیریم که به محض پیدایش یکی از اجزاء، ساندویچ نیز وجود خواهد داشت، واضح است چنین نتیجه‌ای پذیرفتنی نیست. فاین یک راه حل این معضل را این‌گونه توضیح می‌دهد که بگوییم ساندویچ با تجمیع توده‌وار اجزایش این همان نیست، بلکه ساندویچ صرفاً یک برش زمانی از این تجمیع توده‌وار است، به عبارت دیگر، آن بخش زمانی از ترکیب s_1+s_2+h که هر سه جزء با هم حضور دارند (برای مثال فرض کنید آن بخش زمانی را بازه t بنامیم). فاین در ادامه به دنبال آن است که نشان دهد، این راه حل منجر به بروز مشکلاتی در مورد احکام مربوط به جزئیت می‌شود. به باور فاین، شهودی است، قطعه گوشت h جزء ساندویچ است. h پیش از بازه زمانی t وجود دارد و ممکن است پس از t هم وجود داشته باشد ولی ساندویچ، مطابق پیشنهاد اخیر، فقط در بازه زمانی t حضور دارد. پس چگونه می‌توان گفت h جزء ساندویچ است؟ (Fine. 1999.62-63) به نظر فاین ممکن است، مدافعان پارشناسی برای حل معضل بین قائل به معنای موسع جزئیت شوند به این ترتیب که:

برای دو شیء x و y ؛ طبق معنای موسع از جزئیت، در صورتی می‌توان گفت y جزء x است که آن بخش زمانی y که همزمان با وجود x است، بنا بر معنای غیرموسع جزء x باشد. به این ترتیب، می‌توان گفت h به معنای موسع جزء ساندویچ است؛ چراکه آن بخش زمانی از h که هم‌زمان با وجود ساندویچ است، جزء غیر موسع ساندویچ است. به این صورت مدافعان راه حل کنونی می‌توانند این عقیده را داشته باشند هنگامی که ما به صورت شهودی حکم می‌کنیم h جزء ساندویچ است، در حقیقت معنای موسع جزئیت را در نظر داریم. با این توضیح، شی‌تتها در صورتی موجود است که همه اجزاء موجود باشند. درعین حال طبق این معنای موسع می‌توان اطلاق لفظ جزئیت بر گوشت کرد، حتی اگر وجود گوشت قبل از وجود ساندویچ موجود باشد (Fine. 1999.62-63).

اما به باور فاین، فارغ از اینکه روشن نیست چرا اساساً این معنای موسع را باید یک معنایی از جزئیت دانست، این راه به مشکل دیگری منجر می‌شود. جمعی را در نظر بگیرید که اجزاء آن شامل گوشت به‌علاوه کلئوپاترا (ملکه مصر) یا همه اشیائی است که صرفاً قبل یا بعد از ساندویچ موجود هستند (فاین این شیء مرکب عجیب و غریب را یک شیء بزرگ یا هیولایی (Monster) می‌نامد. طبق راه حل ارائه شده، باید گفت این شیء هیولا مانند، نیز جزئی از ساندویچ است! توضیح اینکه، آن بخش زمانی از این شیء هیولا گونه که هم‌زمان با وجود ساندویچ است، چیزی نیست جز آن بخش زمانی از گوشت که مقارن با ساندویچ است. همچنین از سوی دیگر، آن

بخش زمانی از گوشت که همزمان با ساندویچ است، به معنای غیر موسع جزء ساندویچ است. پس شیء هیولا مانند به معنای موسع جزء ساندویچ محسوب می‌شود. بنابراین، به همان شیوه که صحیح است بگوییم گوشت جزء ساندویچ است، باید بتوان گفت گوشت+کلئوپاترا نیز جزء ساندویچ است! حال آنکه چنین نتیجه‌ای عملاً با شهود سازگار نیست. (Fine. 1999.63)

Koslicli.2007.141 بنا بر آنچه فاین گفت مفهوم پارشناسانه از جمع نمی‌تواند تقریر رضایت‌بخش و صحیحی از شیئی که دارای اجزاء بی‌زمان است (مثلاً ساندویچ) ارائه دهد.

در خصوص اشیاء دارای اجزاء زمانمند وی همانند حالت قبل نخست فرض می‌کند، پارشناسی استاندارد می‌تواند مشکل را حل کند. پیشنهاد این است که مفهوم جزئیت زمان‌مند را بر حسب جزئیت بی‌زمان تعریف کنیم و مفهوم جزئیت بی‌زمان نیز که در پارشناسی استاندارد معرفی شده است. برای مثال، ماشینی خاص و کاربراتورش در زمان حاضر وجود دارند. بر این اساس، می‌توان گفت برش زمانی ماشین در زمان حاضر و نیز برش زمانی کاربراتور در زمان حاضر هم جزء موجودات عالم هستند. حال می‌توانیم بگوییم: کاربراتور در حال حاضر جزئی از ماشین است، اگر برش زمانی کنونی کاربراتور یک جز بی‌زمان برای برش زمانی کنونی ماشین باشد. به طور کلی:

برای هر دو شیء خاصی x و y که در زمان خاص t وجود دارند. می‌توانیم بگوییم x در زمان t جزئی از y است اگر برش زمانی x در t یک جزء بی‌زمان از برش زمانی y در t باشد. $(x \leq_t y)$

(Fine. 1999.64) =_{def} $x_t \leq y_t$

به نظر فاین این نوع از جزئیت در سیستم پارشناسانه همان مشکل اشیاء بزرگ اجزاء بی‌زمان را دارد. یک تجمیع توده‌ای از برش زمانی کنونی کاربراتور با همه چیزهایی را که در حال حاضر وجود ندارند، در نظر بگیرید. طبق آنچه گفته شده، به همان طریقی که کاربراتور در حال حاضر بخشی از ماشین است، این جمع عظیم نیز جزئی از ماشین است. ولی این به هیچ روی پذیرفتنی نیست (Fine. 1999. 64).

ماحصل اینکه بنا بر آراء فاین تحلیل ماهیت اشیاء مادی متعارف نیاز دارد به مفهوم جدیدی از جزئیت.

در مرحله سوم، فاین نظریه جدیدی به عنوان یک نو ارسطویی (کسانی که تحلیل اشیاء به نحو ماده و صورت قبول دارند) در خصوص ترکیب ارائه می‌کند. او نظریه‌اش را عهده‌دار تأمین بعد مادی و صوری اشیاء می‌داند و از این جهت آن را در ذیل سنت ارسطویی ماده-صورت می‌داند.

تا اینجا دریافتیم فاین، در تلاش است برای ارائه یک نظریه درباره ماهیت اشیاء مادی ناتوان هستند، در این راستا سعی دارد تعریف جدیدی از ترکیب به عنوان شیء واحد جدید ارائه کند. او نظریه ماده-صورت‌گرایانه‌اش را «نظریه تجسم»^{۱۱} می‌نامد که دو بخش اصلی دارد:

۱. «تجسم صلب»^{۱۲}: درباره نحوه جزئیت اجزاء بی‌زمان است.

۲. «تجسم متغیر»^{۱۳}: درباره نحوه جزئیت اجزاء زمان‌مند است.

فاین در دو هر بخش از نظریه نوعی جدید از ترکیب را ارائه می‌کند. در ادامه بیان مختصری از نظریه تجسم فاین را از نظر می‌گذرانیم. در واقع فاین تلاش می‌کند نشان دهد اشیاء دارای جزئی به نام صورت هستند و این تلاش را با نظریه تجسم پیش می‌برد.

تجسم صلب: فاین فرایندی را که طی آن یک تجسم صلب از ترکیب دسته‌ای از اشیاء و یک رابطه پدید می‌آید، فرایند تجسم صلب^{۱۴} می‌نامد. نزد فاین تجسم بر خود شی دلالت دارد و نه بر یک عمل یا فرایند. به نظر او، این فرایند منحصر به فرد است و بر حسب دیگر انواع ترکیب قابل تعریف نیست. نظریه تجسم صلب مرتبط با اجزا بی‌زمان است. اشیاء مشخص c, b, a, \dots و رابطه^{۱۴} خاص R را در نظر می‌گیریم. یک شی جدید هنگامی وجود دارد که اشیاء c, b, a, \dots در رابطه خاص R قرار می‌گیرند. به عقیده فاین اشیاء و رابطه به عنوان اجزاء ترکیب به طریق پارشناسانه کنار هم قرار نمی‌گیرند، بلکه اجزاء مادی به واسطه رابطه R با هم مرتبط شده‌اند. فاین این شی مرکب را با چنین نمادی نمایش می‌دهد: $a, b, c, \dots / R$ ؛ اجزاء c, b, a, \dots به مثابه ماده هستند و R به مثابه صورت یک رابطه یا ویژگی که آن را اصل^{۱۵} تجسم صلب می‌نامد. (Fine, 1999; 65).

فاین برای تجسم صلب چند اصل موضوع^{۱۶} ارائه می‌دهد:

اصل موضوع وجود (R_1): تجسم صلب $a, b, c, \dots / R$ در زمان t وجود دارد اگر و تنها اگر رابطه R در زمان t میان c, b, a, \dots برقرار باشد (Fine, 1999; 66).

طبق R_1 یک تجسم صلب که در زمانی خاص وجود دارد، همه اجزایش (ماده و صورت) باید در آن زمان وجود داشته باشند و به شیوه خاصی نظم یابند.

اصل موضوع مکان (R_2): اگر تجسم صلب $a, b, c, \dots / R$ در زمان e وجود داشته باشد آنگاه e در زمان t در نقطه p قرار دارد اگر و تنها اگر حداقل یکی از اجزاء e در p قرار گرفته باشند. (Fine, 1999; 66).

طبق R_2 مکان تجسم صلب به مکان ماده‌اش وابسته است، زیرا عنصر غیرمادی موقعیت مکانی ندارد.

اصل موضوع این‌همانی (R_3): دو تجسم صلب $a, b, c, \dots / R$ و $a', b', c', \dots / R'$ یکی

هستند اگر و تنها اگر $R=R'$ ، $a=a'$ ، $b=b'$ ، $c=c'$. (Fine, 1999; 66).

اما چنین اصل متعارفی باعث تعدد اجسام صلب می‌شود. مثلاً فرض کنیم a و b دو قطعه آجر هستند و R رابطه بالا بودن و R' رابطه پایین بودن است، حال برای ترکیب این دو آجر رویهم، دو تجسم صلب متفاوت خواهیم داشت (Fine, 1999; 66) که بنا بر اصل اقتصاد موجودات

در هستی‌شناسی^{۱۸} نتیجه مطلوبی نیست. پس R_3 شرایط سختی را برای این‌همانی می‌دهد و باعث تکثر در اشیاء می‌شود. فاین برای جلوگیری از مشکل تبصره‌ای می‌افزاید و اصل R'_3 را معرفی می‌کند:

(R'_3): دو تجسم صلب $a, b, c, \dots / R$ و $a', b', c', \dots / R'$ یکی هستند اگر و تنها این وضعیت که a, b, c, \dots در رابطه R با یکدیگر قرار دارند، این همان باشد با این وضعیت که a', b', c', \dots در رابطه R' با یکدیگر قرار دارند (Fine, 1999:66).

اصل موضوع جزء-کل (چه چیزی اجزاء یک تجسم صلب هستند)

(R_4): اشیاء a, b, c, \dots اجزاء بی‌زمان $a, b, c, \dots / R$ هستند. (Fine, 1999:66).

حالا متناظر با پذیرش R'_3 باید اصل R'_4 را هم بپذیریم.

(R'_4): تجسم صلب $e = a, b, c, \dots / R$ یک جز بی‌زمان از تجسم صلب $e' = a', b', c', \dots / R'$ است اگر این وضعیت که a, b, c, \dots در رابطه R با یکدیگر قرار دارند، جزئی از این وضعیت باشد که a', b', c', \dots در رابطه R' با یکدیگر قرار دارند (Fine, 1999:66).

(R_5): رابطه R یک جز بی‌زمان از $a, b, c, \dots / R$ است (Fine, 1999:67).

R_5 ارسطویی‌ترین بخش نظریه ماده-صورت‌گرایی است. جزء غیرمادی به معنای واقعی کلمه جزء تجسم صلب خواهد بود و به آن تعلق دارد، یعنی به همان معنایی از جزء بودن که اجزاء مادی جزء شی هستند (koslicki, 2007:145).

به باور فاین با نظریه‌ای از این جنس، می‌توانیم توصیف رضایت‌بخشی از جسم مرکب داشته باشیم، چراکه تقریری سازگار از ترکیب است، مثلاً مولکولی خاص می‌تواند تجسم صلب باشد، این‌گونه که اتم‌ها به عنوان ماده تحت رابطه پیوند مولکولی خاص، آن مولکول خاص را تشکیل بدهند (Fine, 1999:67).

تجسم متغیر: فاین برای فهم آسان تجسم متغیر یعنی اشیاء مرکبی که اجزاء زمان‌مند دارند، آن را با مثالی این‌گونه توضیح می‌دهد؛ ظرفی که آب به درون آن می‌ریزد و از آن خارج می‌شود را تصور کنیم، با تصور این ظرف باید میان سه چیز تفاوت گذاشت (Fine, 1999:69).

۱. خود ظرف.

۲. آبی که در هر زمان خاص درون آن است که نقش ظهور^{۱۹} را دارد.

۳. مجموع آب و ظرف با یکدیگر.

فاین مورد سوم را به عنوان شی یکسانی که آب‌های متفاوت را به عنوان اجزایش در زمان‌های متفاوت دارد، در نظر می‌گیرد. اکنون دو تغییر در تلقی از ظرف ایجاد می‌کنیم:

اول: این ظرف صرفاً یک پذیرنده منفعل نیست و تا حدود زیادی مشخص می‌کند که در هر

زمانی چه آبی در آن باشد.

دوم: این ظرف یک شی فیزیکی نیست، بلکه غیرمادی است.

بنابراین تغییر محتوای درون ظرف به نحو فیزیکی مشخص نمی‌شود بلکه به صورت انتزاعی و مفهومی تعیین می‌شود. حال با در نظر داشتن این دو تغییر، می‌توان گفت مورد سوم (ظرف و آب با یکدیگر) مدل خوبی برای یک جسم متغیر است (Fine, 1999:69).

فاین تجسم متغیر را با $f=F/$ نشان می‌دهد. اصل یا تابع F^* ، تابعی از زمان‌ها به اشیاء است؛ این تابع، اشیاء مختلفی یا همان «ظهورات» تجسم متغیر را در زمان‌های مختلف برمی‌گزیند. ظهوری که این تابع به ازای زمان t معین می‌کند را با f_t نشان می‌دهیم. این ظهورات خودشان می‌توانند تجسمی صلب یا متغیر باشد (Fine, 1999:69).

فاین، همانند تجسم صلب، برای تجسم متغیر نیز اصول موضوعه‌ای را بیان می‌کند (Fine, 1999:69, 2008:115, Koslicki, 2007:147).

اصل موضوع وجود (V_1): تجسم متغیر $f=F/$ در زمان t وجود دارد، اگر و تنها اگر ظهوری در زمان t داشته باشد.

اصل موضوع مکان (V_2): اگر تجسم متغیر $f=F/$ در زمان t وجود داشته باشد، آنگاه مکانش در t همان مکان f_t است.

طبق (V_1) و (V_2) وجود و مکان تجسم متغیر وابسته است به وجود و مکان ظهور f_t در t .

اصل موضوع این‌همانی (V_3): دو تجسم متغیر $F/$ و $G/$ یکی هستند اگر و تنها اگر توابع F و G یکی باشند.

طبق (V_3) این‌همانی دو تجسم متغیر به این‌همانی اصل و توابع متناظرشان $F/$, $G/$ بازمی‌گردد.

در ادامه (V_4), (V_{5a}), (V_{5b}), (V_6) در مورد ساختار کل-جزء تجسم متغیر به ما اطلاعات می‌دهند.

اولین اصل موضوع جزء-کل (V_4): هر ظهوری از تجسم متغیر در یک زمان مشخص، یک جزء زمان‌مند از تجسم متغیر است.

(V_4) می‌گوید که ظهورهای یک تجسم متغیر اجزاء زمان‌مند آن هستند.

دومین اصل موضوع جزء-کل (V_{5a}): اگر a یک جزء بی‌زمان از b باشد که در t وجود دارد، آنگاه اگر b یک جزء از c در زمان t باشد a یک جزء از c در t خواهد بود.

سومین اصل موضوع جزء-کل (V_{5b}): اگر a یک جزء از b در t باشد و اگر b یک جزء بی‌زمان از c باشد که در t وجود دارد، آنگاه a یک جزء از c در t است.

مطابق (V_{5a}) اجزاء بی‌زمان اجزاء زمان‌مند، خودشان اجزاء زمان‌مند هستند.

مطابق (V_{5b}) اجزاء زمان‌مند اجزاء بی‌زمان، خودشان اجزاء زمان‌مند هستند؛ بنابراین زنجیره‌های متشکل از اجزاء زمان‌مند و اجزاء بی‌زمانش منجر می‌شود به اجزاء زمان‌مند. فاین می‌گوید با توجه به سه اصل آخر ما می‌توانیم دریابیم اجزاء زمان‌مند در سطوح عمیق‌تر نفوذ می‌کنند. (Fine, 1999:70).

خودرو $f = F/w$ را فرض کنیم، مطابق (V_4) ظهور کنونی آن f_t یک جزء زمان‌مند از خودرو در t است؛ اما ظهور f_t خودش یک تجسم صلب است که از موتور و شاسی و... ترکیب شده است که تحت رابطه خاص سازنده خودرو قرار گرفته‌اند. با توجه به (R_4) موتور و شاسی و... جزء بی‌زمان تجسم صلب f_t هستند و بنا بر (V_{5a}) اجزا زمان‌مند خودرو هستند؛ اما موتور خودش یک تجسم متغیر است و به همین طریق اجزاء زمان‌مندی خواهد داشت که اجزای زمان‌مند خودرو خواهند بود (Fine, 1999:70). پس خودرو تجسمی متغیر و ظهورات آن تجسم‌های صلیبی به صورت $a, b, c, \dots / R$ هستند که a, b, c, \dots اجزاء انضمامی آن تجسم صلب هستند، یعنی اجزای اصلی‌ای که همراه خودرو هستند مانند موتور و شاسی و رابطه R نیز رابطه‌ای است که بر اساس آن این اجزای اصلی گرد هم آیند. از طرف دیگر این موتور و شاسی، خودشان تجسم متغیر هستند؛ یعنی ظهورات آنها باز در طول زمان تغییر می‌کند. به این ترتیب خودرو یک زنجیره ترتیب یافته از تجسم صلب و متغیر است.

آخرین اصل موضوع فاین بیان می‌دارد که اگر شیئی جزء زمان‌مند برای شیئی دیگر باشد، این امر صرفاً از طریق اصول موضوع قبلی امکان‌پذیر است. فاین بحث را این‌گونه دقیق‌تر می‌کند (Fine, 1999, 71): پیوند میان دو شیئی یک پیوند پایه^{۳۱} در زمان t است اگر آن پیوند میان ظهور f_t از تجسم متغیر و خود تجسم متغیر برقرار شود. نیز پیوند میان a و b پیوند فرعی^{۳۲} در زمان t است اگر a و b در زمان t وجود داشته باشند و a یک جزء بی‌زمان از b باشد. حال زنجیره $(a_1, a_2), (a_2, a_3) \dots (a_{n-1}, a_n)$ یک زنجیره پارشناسانه^{۳۳} در t است اگر:

۱. هر پیوندی در زمان t ، یا پایه باشد یا فرعی.

۲. حداقل یکی از پیوندها باید پایه باشد.

با در اختیار داشتن این مفاهیم، آخرین اصل موضوع این‌گونه قابل صورت‌بندی است:

چهارمین اصل موضوع جزء-کل (V_6) : اگر a یک جزء زمان‌مند از b در t باشد، آنگاه

یک زنجیره پارشناسانه در t وجود دارد که a را به b مرتبط می‌کند^{۳۴}.

این بیان مختصری بود از نظریه تجسم فاین. به عقیده رابرت کونز، نظریه فاین می‌تواند نسخه‌ای مطلوب از ماده-صورت‌گرایی باشد؛ به این شیوه که توابع در تجسم متغیر را به عنوان صورت جوهری تفسیر کنیم و نیز عناصر مادی تجسم صلب را به عنوان ماده تفسیر کنیم. حال روابط میان اجزاء یک تجسم صلب را به عنوان صورت ثانویه در نظر بگیریم. کونز این را تقریر

خوبی از ماده-صورت‌گرایی نوارسطوئی تلقی می‌کند (Koons, 2014: 155). پیشنهاد کونز را در قالب یک مثال می‌توان چنین توضیح داد. انسانی مانند ارسطو را می‌توان به مثابه یک تجسم متغیر در نظر گرفت. این تجسم متغیر یک تابع و اصل (مثلاً F) به عنوان صورت اصلی ضامن بقاء ارسطو در طول زمان است. تابع F ، هر زمانی (در طول حیات ارسطو) را به یک تجسم صلب می‌برد که سازنده ارسطو در آن زمان است. این تجسم‌های صلب این همان با ارسطو نیستند، بلکه ظهور F در زمان مورد نظر هستند. هر تجسم صلب خود یک اصل مثلاً R دارد که صورت ثانویه ارسطو است. آنچه در حقیقت مقوم ارسطو و صورت قریب آن است، F است؛ اما R مقوم خود ارسطو نیست، بلکه مقوم ظهورات F محسوب می‌شود. ظهورات F در طول زمان تغییر می‌کند و به این اعتبار می‌توان گفت اجزاء ارسطو در طول زمان متغیر است.

به هر روی فاین تلاش کرده با ارائه نظریه جدیدش در باب ماهیت اشیاء مادی نشان دهد، اشیاء مادی صرفاً توده یا مجموعه‌ای از اجزاء مادی نیستند و دارای جزئی به نام صورت هستند. در ضمن این تلاش او ماهیت جزء غیرمادی یا صورت شی مرکب را نیز توضیح می‌دهد. تجسم صلب بر اساس برقرار بودن ویژگی و رابطه میان اجزاء درک می‌شود و تجسم متغیر بر اساس تابعش فهمیده می‌شود. ویژگی‌ها، روابط، اصول و توابع غیرمادی هستند و به طور مستقیم به ماهیت شی مرتبط می‌شوند. فاین نظریه‌اش به نفع صورت را هم با ملاحظات مربوط به جزئیت و شرایط وجودی و... به سرانجام می‌رساند. نظریه فاین توضیح رابطه کل-جزء را از طریق فراهم آوردن نظامی از اصول موضوعه ممکن ساخته است. اصول موضوعه‌ای که این روابط را بیان می‌کنند، همان نظامی است که فاین در تجسم صلب و تجسم متغیر مطرح کرده است. بر اساس این نظام اصل موضوعی فاین همه جنبه‌های رابطه کل (مرکب)-جزء را توضیح می‌دهد. همچنین از دستاوردهای نظریه فاین آن است که به تصویری از دنیای مادی می‌رسیم که اشیاء مادی از ساختار سلسله مراتبی برخوردارند، نظریه فاین منجر به زنجیره‌ای متشکل از اجزاء زمان‌مند و اجزاء بی‌زمان می‌شود، یعنی اجزاء زمان‌مند و اجزاء بی‌زمان در لایه‌های پایین‌تر شی نفوذ می‌کنند (Fine, 1999: 72). ارائه چنین تصویری یک مزیت و ویژگی ارسطوئی برای نظریه فاین است (Koslicki, 2007: 156).

در ادامه همین مباحث را در ابن‌سینا پی‌می‌گیریم با این تفاوت که به هر یک از این مسائل به نحو جداگانه می‌پردازیم.

۳. ماهیت صورت در اجسام مرکب از نظر ابن‌سینا

ابن‌سینا در فصل اول از مقاله دوم الهیات شفا صورت را معنای مشترک لفظی می‌داند (۱۴۰۴)

الف: ۶۰):

۱. چیزی است که ماده ندارد، مانند صور عقلیه.

۲. به ماهیت شی اطلاق می‌شود.

۳. در برابر ماده به کار می‌رود.

روشن است معنای اول از صورت در خصوص اجسام مرکب پذیرفتنی نیست، اما موضع او در فصل هشتم از مقاله پنجم الهیات شفا کمک می‌کند بدانیم کدام‌یک از معنای دوم و سوم در اجسام مرکب وارد است. در آنجا ابن‌سینا صورت را در اشیاء بسیط و مرکب دارای دو معنا می‌داند (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۲۴۴-۲۴۵):

۱. صورت در اشیاء بسیط: در این معنا صورت به معنای تمام حقیقت شی است، این

معنا از صورت تنها در اشیاء بسیط کاربرد دارد. در اشیاء بسیط ماهیت هر موجودی

همان ذاتش است و منظور از ذات نیز همان هویت محدود خارجی است.

۲. صورت در اشیاء مرکب: به معنای حلول‌کننده در ماده است. این معنا در اشیاء

مرکب کاربرد دارد. در شی مرکب، ماهیت مرکب از ماده و صورت است و چون

ماده در میان است، دیگر صورت کل ماهیت نخواهد بود و جزء آن است. پس

صورت جز ذات است نه عین ذات.

پس صورت در اجسام مرکب به معنای جزئی غیرمادی و در مقابل جزء مادی است. این جزء

غیرمادی در ماده حلول می‌کند و صورت در اجسام مرکب تمام حقیقت شی نیست. اینجا قدری

محل‌درنگ است برای اینکه بدانیم چرا ابن‌سینا صورت را حال در ماده می‌داند؟ پاسخ این

پرسش به نسبت حلول و جوهریت بازمی‌گردد. برای ابن‌سینا صحبت از جوهر مبتنی بر رابطه

حال و محل است. به عقیده ابن‌سینا برخی از جواهر حال، برخی محل و برخی دیگر خارج از این

دو قسم هستند. او صورت را، جوهر حال در جوهر ماده (محل) می‌داند. صورت حالی است که

محلش نیازمند آن است. (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۵۹. طباطبائی، ۳۸۲، شیرازی، ۱۳۹۲: ۸۳۸/۱-۸۳۳). در تکمیل

این نظر بیفزاییم، چنانچه در رابطه حلولی که یک رابطه وصفی است، پس از حلول حال در

محل، شی سومی به وجود آید و شیئی به اشیاء عالم اضافه شود، محصول این حلول جسم

مرکب است ولی اگر حلول حال در محل صرفاً باعث وصف‌دار شدن محل شود، محصول آن

جسم مرکب نخواهد بود. مثلاً حلول صورت جسمیه در ماده اولی، جوهر سومی به نام جسم را به

وجود می‌آورد، اما حلول قرمزی در جسم، فقط وصف قرمزی را به جسم می‌افزاید (عبودیت، ۱۳۹۳:

۳۳۳-۳۳۴/۱).

تا اینجا در خصوص ماهیت صورت در اجسام مرکب دانستیم که صورت، جزء غیرمادی شی

مرکب است. صورت، جوهر حال در جوهر ماده است که ماحصل آن جوهر مرکب جسم را پدید

می‌آورد. زمان آن است، پیرسیم در اجسام مرکب دقیقاً چه نوع صوری حاضرند؟ ابن‌سینا در

الهیات شفا به این مسئله پاسخ می‌دهد، آنگاه که پنج معنا از صورت را برمی‌شمرد و صورت در

جسم مرکب را چیزی می‌داند که ماده به واسطه آن بالفعل تقوم می‌یابد و آن دو نوع صورت جسمیه و صورت نوعیه است (۱۴۰۴ الف: ۲۸۲). به نظر او صورت جسمیه نخستین صورتی است که در هیولا حلول می‌کند و فعلیتی جز انبساط و گسترش در ابعاد ثلاثه ندارد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۶۱) همچنین به نظر ابن‌سینا ذهن می‌تواند جسمیت را به تنهایی در نظر بگیرد، اما وجود جسم در خارج به تنهایی محقق نمی‌شود و باید همراه صورت نوعیه باشد. در خارج جسمی وجود ندارد که فقط جسمیت باشد، جسمیت به در خارج به تنهایی قابل یافت نیست. آنچه در خارج است همراه صورت نوعیه است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۷۰). پس تحقق جسم مرکب در خارج با حلول صورت نوعیه در جسم مطلق ممکن است.

در جمع‌بندی پایانی این بخش مرور می‌کنیم: به باور ابن‌سینا صورت در اشیاء مرکب جزء جوهری، مقوم و غیرمادی جسم است. این جزء غیرمادی حالی است که در محلّ (ماده) خود حلول می‌کند و جسم مرکب را پدید می‌آورد. پس از نظر ابن‌سینا، صورت و ماده رابطه حلولی یا تعلقی^{۲۵} را مصداق می‌بخشند و البته ثمره این مصداق‌بخشی وجود شی مرکب جدید است. اجسام مرکب حداقل دو نوع صورت (جزء غیرمادی مقوم حال در ماده) دارند؛ صورت جسمیه که در همه اشیاء مشترک است و حداقل یک صورت نوعیه. اکنون در ادامه ببینیم ابن‌سینا چگونه صور اشیاء مرکب را اثبات می‌کند.

۴. اثبات صورت نزد ابن‌سینا

در موجودات آثار و ویژگی‌های خاص و مختلفی وجود دارد، مانند ویژگی متفاوت و خاص «نطق» در انسان، بنا به عقیده مشاء، مقتضی آثار مختلف در هر موجودی، صور نوعیه آن است. صورت نوعیه مبدأ بروز آثار مختلف و تنوع اشیاست و به این اعتبار طبیعت نامیده می‌شود. (ابن‌سینا: ۱۴۰۴ اب ۱/، ۳۰). صورت نوعیه یا طبیعت، نیرویی درونی است. پس آثار و ویژگی‌های خاصی که در اجسام موجود است، مستند به ذات شی است، یعنی خارج از جسم نیست (مطهری: ۱۳۴، ۱۱/۱۳۹۸).

پیش از گزارش استدلال بر صورت نوعیه شایسته ذکر است، بنا بر عقیده شیخ‌الرئیس در هر موجودی ابتدا هیولا و صورت جسمیه ترکیب می‌شوند که حاصل آن جسم مطلق یا ماده ثانیه است، به نظر ابن‌سینا ماده اولی و صورت به یکدیگر نیازمندند و هر یک بدون وجود دیگری امکان وجود ندارد و میان آنها تلازم وجود دارد از آنجا که ماده و صورت جوهر هستند. ایشان رابطه ماده و صورت را از نوع تلازم وجودی و از نوع تلازم میان دو معلول یک علت واحد (عقل مفارق) می‌داند. پس آنها معلول یک علت واحد هستند به اضافه اینکه میان خود آنها رابطه علیت برقرار است، چون در طول هم از عقل دهم صادر می‌شوند (ابن‌سینا: ۱۴۰۴ الف، ۸۰-۸۱). سپس صور

نوعیه در ماده ثانیه حلول می‌کند و جسم تبدیل به نوع خاصی می‌شود و نهایتاً با حلول اعراض تبدیل به موجود خارجی می‌شود.

اما اثبات صورت نوعیه از این قرار است؛ هر کدام از آثار و صفات خاص و متفاوت اشیاء مرکب، باید علتی داشته باشند، علل بروز آثار و صفات مختلف در هر موجودی بنا به ساختار تشکیل دهنده جسم و بر حصر عقلی چنین است: ۱. هیولا، ۲. صورت جسمیه، ۳. صورت نوعیه ۴. عقل مفارق، ۵. اعراض.

۱. هیولا نمی‌تواند منشأ آثار خاص باشد، چون هیولا بین تمام اجسام، مشترک است. اگر هیولای مشترک منشأ اثر باشد، پس همه اجسام در تمام آثار مشترک هستند.

۲. صورت جسمیه نمی‌تواند منشأ آثار خاص باشد، چون در تمام اجسام مشترک است و امر مشترک نمی‌تواند، منشأ آثار خاصی باشد.

۳. عقل مفارق نمی‌تواند منشأ آثار خاص باشد، زیرا نسبت عقل مفارق به تمام اجسام یکسان است.

۴. اعراض علت آثار مختلف نیستند، چراکه نقل کلام در همان اعراض است که در نهایت به تسلسل می‌انجامد یا به امری منتهی می‌شود که داخل یا غیرخارج از جسم است.

در نتیجه علت آثار و صفات موجودات، صور نوعیه آنهاست که خارج از ذات اشیا نیست. پس ذات شی مستلزم چیزی است که در نتیجه آن آثار و ویژگی‌های مختلف بروز می‌یابد، این امر ذاتی جوهر است و به عنوان صورت شناخته می‌شود. پس اجسام، صورت خاصی به نام صورت نوعیه دارند که منشأ آثار خاص و منشأ اختلاف اجسام‌اند (نصیرالدین طوسی: ۱۳۷۵، ۱۰۳۰۱۰۴. شیرازی، ۱۳۹۲: ۲/۱۴۳۰-۱۴۳۱، سعادت مصطفوی، ۱۳۹۵: ۳۷۸).

برهان فوق مهم‌ترین برهان اثبات صورت نوعیه است، هر چند براهین دیگری نیز ارائه شده که به دلیل پیشگیری از اطالۀ بحث از آنها اجتناب می‌شود.

۵. تحلیل و بررسی برهان اثبات صورت نوعیه

بر اساس برهان اثبات صورت نوعیه، اشیاء مختلف، آثار مختلف دارند و مقتضی آثار مختلف، ذاتی اشیاست. پس چون ذاتیات اشیاء متفاوت‌اند، صور نوعیه آنها نیز متفاوت است. در واقع ابن‌سینا از تفاوت ذاتیات در اشیاء، به این نتیجه می‌رسد که صور اشیاء مختلف هستند. استدلال دو خط اصلی دارد:

اول: از اختلاف در آثار اشیاء به اختلاف در ذاتیات اشیاء می‌رسد.

دوم: از اختلاف در ذاتیات به صورتهای نوعیه می‌رسد.

خط اول استدلال ابن‌سینا مد نظر نیست، در اساس چه بسا بتوان گفت اختلاف در ویژگی‌های ذاتی اشیاء امری شهودی است.

محل بحث خط دوم استدلال است. ابن سینا چطور از اینکه ذاتیات اشیاء متفاوت‌اند، به این نتیجه می‌رسد که اشیاء صورت دارند؟ صورت یعنی چیزی که مقوم، مؤلفه و سازنده شیء است. او چگونگی این گذر را به صراحت توضیح نداده است. ولی به نظر می‌رسد استدلالش به نفع صورت نوعیه را می‌توان این‌گونه بازسازی کرد:

۱. اشیاء دارای ویژگی‌های ذاتی مخصوص نوع خود هستند.
۲. تبیین ذاتی بودن یک ویژگی برای یک شیء این است که آن ویژگی مؤلفه و مقوم آن شیء است.
۳. اگر ویژگی‌ای مقوم یک شیء باشد، صورت آن شیء است؛ چراکه منظور از صورت همان ویژگی مقوم شیء است.
۴. پس دست کم پاره‌ای از اشیاء دارای صورت هستند.

توضیح استدلال فوق:

اشیاء ویژگی‌های مختلفی دارند، برخی از این ویژگی‌ها شهوداً ضروری هستند، ویژگی‌های ضروری خود به دو دسته تقسیم می‌شوند، برخی ویژگی‌های ضروری ذاتی هستند و برخی دیگر غیر ذاتی (عرض لازم) هستند. شهودی است که ویژگی «نطق» ذاتی سقراط است ولی ویژگی «عضو مجموعه تک عضوی سقراط بودن»، ذاتی سقراط نیست (Fine, 1994a:4). همچنین ویژگی‌های ذاتی به یک مفهوم شهودی مقوم شیء هستند، مثل «انسان بودن» برای سقراط. تا اینجا صرفاً برخی شهودها طی چند قدم بیان شد:

۱. هر شیء ویژگی‌هایی دارد.
 ۲. برخی ویژگی‌ها ضروری و برخی غیرضروری هستند.
 ۳. ویژگی‌های ضروری، برخی ذاتی و برخی غیرذاتی هستند.
- اکنون پرسش این است که تبیین این امر که مثلاً ویژگی نطق برای سقراط، ذاتی است، چیست؟

در قرن ۲۰ تا پیش از فاین «ذاتی»^{۲۶} بودن به «ضروری»^{۲۷} بودن فروکاسته می‌شد. دیدگاه غالب این بود، صفت A برای شیء B ذاتی است اگر و تنها اگر شیء B صفت A را ضرورتاً داشته باشد، یعنی ذاتی بودن بر حسب ضرورت متافیزیکی تعریف می‌شد. به نظر فاین، هر چند ضروری بودن، شرط لازم ذاتی بودن یک ویژگی است، اما شرط کافی نیست (Fine, 1994a:4). وی در تأیید مدعایش چند مثال نقض می‌آورد. اگر سقراط و مجموعه تک عضوی سقراط را در نظر بگیریم. طبق دیدگاه استاندارد در نظریه موجهاتی مجموعه‌ها^{۲۸}، ضرورتاً اگر سقراط وجود داشته باشد، سقراط، عضو مجموعه تک عضوی سقراط است، پس طبق دیدگاه کلاسیک «عضو مجموعه سقراط بودن» ویژگی ذاتی سقراط است، حال آنکه شهوداً می‌دانیم عضو مجموعه

سقراط بودن ارتباطی با ماهیت سقراط ندارد. فاین تأکید دارد، هیچ فیلسوفی تاکنون نگفته برای شناخت ماهیت یک شخص باید بدانیم آن شخص عضو چه مجموعه‌ای است (Fine, 1994a:4). دیگر مثال نقض فاین آن است که به لحاظ متافیزیکی این یک واقعیت ضروری است که دو شیء سقراط و برج ایفل، بالعدد متمایز هستند. در نتیجه بنا بر تعریف کلاسیک، «تمایز بودن با برج ایفل» ویژگی ذاتی سقراط است، اما شهوداً می‌دانیم که ماهیت سقراط هیچ ارتباطی به برج ایفل ندارد (Fine, 1994a:4). فاین مثال‌های نقض دیگری نیز می‌آورد (Fine, 1994a:5-6) و در نهایت استدلال می‌کند هیچ تعریفی برای ذاتی بودن بر حسب ضرورت متافیزیکی قابل ارائه نیست. پس نمی‌توان ذاتی بودن را بر حسب ضرورت متافیزیکی تعریف کرد (Fine, 1994a:7). از این بالاتر رابطه میان ذاتی بودن و ضروری بودن باید عوض شود، یعنی به جای اینکه ذاتی بودن بر حسب ضرورت متافیزیک تحلیلی شود، ضرورت متافیزیکی باید بر حسب ذاتی بودن تحلیل شود؛ چون هر شیئی به واسطه ماهیتی که دارد، برخی ویژگی‌های ضروری را پیدا می‌کند، مثلاً سقراط به واسطه ماهیتی که دارد، ویژگی ضروری انسان بودن را داراست (Fine, 1995:53). اکنون با دانستن نظر فاین پرسش این است که ریشه تفاوت میان ویژگی نطق و ویژگی متمایز بودن از برج ایفل چیست، هر دو ویژگی برای سقراط ضروری هستند، اما ویژگی اول ذاتی هست، ولی دومی ذاتی نیست؟

یک پاسخ محتمل این است که بگوییم ذاتی بودن نطق برای سقراط امری پایه و تبیین‌ناپذیر است. چنانچه این پاسخ پذیرفته شود، دیگر از پذیرش ویژگی‌های ذاتی نمی‌توان به پذیرش صور نوعیه رسید.

اما پاسخ بهتری نیز وجود دارد و آن اینکه ویژگی نطق جزء مقوم سقراط است و در ساختار سقراط داخل می‌شود. تفاوت میان ویژگی نطق و ویژگی متمایز بودن از برج ایفل نیز در همین نکته است که گرچه هر دو برای سقراط ضروری هستند، ویژگی نطق یکی از اجزاء مقوم سقراط است، ولی ویژگی متمایز بودن از برج ایفل این‌گونه نیست و همین موجب می‌شود نطق ذاتی سقراط باشد ولی تمایز از برج ایفل ذاتی برای سقراط نباشد. اگر چنین تبیینی پذیرفته شود، به این نتیجه خواهیم رسید که ویژگی ذاتی نطق بودن جزء مقوم و سازنده سقراط در جهان خارج است. لازمه این سخن آن است که بگوییم سقراط امری مرکب است که یکی از مؤلفه‌های آن ویژگی نطق است. پس می‌توانیم بگوییم ویژگی ذاتی نطق، صورت سقراط، یا دست کم یکی از صورت‌های سقراط است؛ چراکه منظور از صورت همانا ویژگی‌ای است که مقوم شیئی نیز باشد.

نتیجه اینکه بر اساس این سیر استدلال، راهی داریم که از ذاتی بودن ویژگی‌ها برای سقراط برسیم به اینکه امری غیرمادی مثل ویژگی نطق، مقوم سقراط است و به چنین چیزی صورت می‌گوییم. این رویکرد کمابیش شبیه تصور فاین از صورت است. با عنایت به تلقی ابن‌سینا از

ذاتی^{۳۹}، نسبت دادن چنین رویکردی به وی نیز پذیرفتنی است؛ یعنی ابن‌سینا نیز می‌پذیرد ویژگی‌ای که ذاتی شی باشد، جزء مقوم شی است و این جزء مقوم نیز چیزی نیست، جز صورت. از این طریق می‌توان از ذاتی بودن ویژگی به جزء مقوم بودن رسید و نهایتاً به ماده-صورت‌گرایی.

در خصوص صورت جسمیه نیز استدلال فوق برقرار است. اتصال جوهری ویژگی ذاتی جسم است و از این رو باید گفت جزء مقوم (صورت) جسم است. این مطلب با دیدگاه ابن‌سینا نیز هماهنگ است که می‌گوید اتصال جوهری به ماده اضافه می‌شود و با این اضافه شدن جسم محقق می‌شود.

مطلب دیگری که از استدلال بالا به دست می‌آید اینکه در صورت تفاوت در ویژگی‌های ذاتی دو شی، صورت‌های آنها نیز متفاوت خواهد بود. حاصل اینکه از پذیرش ذاتی بودن برخی از ویژگی‌ها می‌توان به ماده-صورت‌گرایی رسید. به نظر می‌رسد عکس این سیر نیز امکان‌پذیر است. چنانچه به هر دلیل ماده-صورت‌گرایی پذیرفته شود می‌توان گفت صورت (جزء غیرمادی) از آنجا که جزء مقوم است، برای شی ذاتی است. به نظر فاین نیز هر ویژگی‌ای که داخل ساختار جسم شود، ذاتی برای آن شیء خواهد بود.

استدلالی که در پیش گذشت، اختصاصی به صورت نوعیه قریب (انسانیت) ندارد و قابل تسری به سایر صور (صور متوسط و بعید) نیز هست؛ یعنی می‌توان صورت بودن حیوانیت، جسمانیت و... را نیز با همین شیوه برای نوع انسان به اثبات رساند. مطابق مسیر استدلال بحث قبل:

۱. ویژگی‌هایی مانند جسمیت، نباتیت، حیوانیت، برای انسان ذاتی است.
 ۲. هر ویژگی ذاتی، جزء مقوم است.
 ۳. این ویژگی‌های ذاتی از یکدیگر متمایز هستند.
- در نتیجه: به دلیل آنکه این ویژگی‌های ذاتی متمایزند، پس هر کدام جداگانه جزء مقوم شی هستند، به این اجزاء مقوم، صورت گفته می‌شود. مثلاً انسان دارای صورت انسانیت، حیوانیت و... هست که هر کدام جداگانه جزء مقوم انسان هستند.
- ماحصل بخش این بود که ابن‌سینا در استدلالی به نفع صور نوعیه از اختلاف در آثار به اختلاف در ذاتیات و از اختلاف در ذاتیات به اثبات صورت‌های نوعیه می‌رسد؛ اما این استدلال نیازمند بازسازی است، چراکه ابن‌سینا توضیح نداده چطور از ذاتیات متفاوت، به این نتیجه می‌رسد که اشیاء صورت (مقوم، مؤلفه و سازنده شیء) دارند؟ با بهره از نظر فاین، دانستیم پاسخ این پرسش ریشه در تفاوت میان ویژگی‌های ذاتی و غیر ذاتی دارد. تبیین ذاتی بودن یک ویژگی این است که آن ویژگی مقوم و داخل در ساختار شی است. از این‌رو می‌توانیم بگوییم ویژگی

ذاتی، صورت شی است؛ چون مراد از صورت ویژگی‌ای است که مقوم شیعی باشد. پس بر اساس استدلال اصلاح‌شده، راهی داریم که از ذاتی بودن ویژگی‌ها برسیم به اینکه یک امر غیرمادی مقوم شی است، به چنین امری صورت می‌گوییم. این رویکرد کمابیش شبیه تصور فاین از صورت است. به نظر فاین نیز هر ویژگی‌ای که داخل ساختار جسم شود، ذاتی برای آن شیعی خواهد بود. فاین و ابن‌سینا می‌پذیرند ویژگی‌ای که ذاتی شی باشد جزء مقوم شی است و برعکس و این جزء مقوم نیز چیزی نیست، جز صورت. از این طریق می‌توان از ذاتی بودن ویژگی به جزء مقوم بودن رسید و نهایتاً به ماده-صورت‌گرایی. استدلالی که در پیش گذشت، در مورد تمام صور موجود اعم از صورت جسمیه و صور متوسط و بعید شی کار می‌کند

۶. تصویری سلسله مراتبی در ساختار متافیزیکی اشیاء از نظر ابن‌سینا

تاکنون نشان داده شد که برخی ویژگی‌ها، اجزاء مقوم شی (صور) هستند، اما در مورد چگونگی ترتب و حضور آنها سخنی گفته نشده است. آیا نحوه حضور این صور در عرض یکدیگر است یا در طول یکدیگر و به نحو سلسله مراتبی و لایه لایه است؟

پاسخ اولیه آن است؛ اگر دلیل پذیرش صور فقط توضیح آثار و ویژگی‌های ذاتی است، ترتب سلسله مراتبی بلاوجه است. به دیگر سخن استدلال اثبات صور در مسئله ترتب صور کار نمی‌کند، توضیح ویژگی‌های ذاتی، الزامی برای پذیرش سلسله مراتبی بودن صور فراهم نمی‌کند، اما از آنجا که نزد ابن‌سینا، میان ویژگی‌های ذاتی رابطه اعم و اخص برقرار است، می‌توان گونه‌ای ترتیب طبیعی میان آنها در نظر گرفت. هر شیئی ویژگی انسانیت را داشته باشد، ویژگی حیوانیت را دارد، نه برعکس، همین طور سایر موارد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۳۴۱، مصباح‌یزدی، ۱۳۹۵: ۵۸۶-۵۸۸)، اما جدای از این‌گونه ترتیب که راجع به ترتیب در دایره شمول ویژگی‌های یادشده است، آیا نزد ابن‌سینا می‌توان تصویری سلسله مراتبی در ساختار متافیزیکی اشیاء سراغ گرفت؟ با توجه به بحثی که ابن‌سینا درباره تفکیک میان اعتبار به شرط‌لا و اعتبار لایشروط مطرح کرده است، پاسخ این پرسش مثبت است.

گفتنی است، ابن‌سینا تفاوت این دو اعتبار را از ابتکارات خود می‌داند و در الهیات شفاء مقاله دوم، فصل اول و مقاله پنجم، فصل سوم به آن پرداخته است. به نظر ابن‌سینا تفاوت جنس و فصل با ماده و صورت در نحوه اعتبارشان است. اگر جنس بشرط‌لا اعتبار شود، ماده است و اگر فصل بشرط‌لا اعتبار شود، صورت است. بر این مبنا او تأکید دارد که باید میان معنای لایشروطی و بشرط‌لائی جسم تفاوت قائل شد. مفهوم لایشروط جسم، مفهومی مبهم است، اما اگر جسم را بشرط‌لا اعتبار کنیم، جسم، ماهیت تام نوعی خواهد بود که اگر چیزی به آن ضمیمه شود، بیرون از ماهیت جسم است و جزء جسم نمی‌شود. البته، جزء ضمیمه شده، می‌تواند با ماهیت تام ترکیب شود و ماهیت جدیدی به وجود آورند، در این حالت، جسم تام و جزء ضمیمه شده، اجزاء ماهیت

نوعی جدید خواهند بود. در چنین اعتباری، جسم تام، ماده و جزء ضمیمه شده، صورت است و مجموعاً نوع جدیدی را می‌سازد. مثلاً در مورد حیوانیت؛ حیوان یعنی جسم نامی حساس متحرک بالاراده، در اعتبار بشرطاً حیوانیت، نوع تام و ماده است که اگر نفس ناطقه به آن افزوده شود، جزء حیوانیت نخواهد بود بلکه به عنوان صورت، در کنار ماده، مجموعاً نوع انسان را می‌سازند. پس حیوانیت حکم ماده را دارد، برای صورتِ نفس ناطقه (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۶۸-۶۹، ۲۱۳-۲۱۵). اکنون به مسئله این بخش یعنی امکان ارائه تصویری سلسله مراتبی از ساختار متافیزیکی اشیاء می‌پردازیم. شخص سقراط را در نظر بگیریم، به نظر می‌رسد ابن‌سینا قائل است چند شیء متمایز وجود دارند:

۱. هیولا
 ۲. هیولا+صورت جسمیه
 ۳. هیولا+صورت جسمیه+ویژگی نمو
 ۴. هیولا+صورت جسمیه+ویژگی نمو+ویژگی حساسیت و تحرک بالاراده
 ۵. هیولا+صورت جسمیه+ویژگی نمو+ویژگی حساسیت و تحرک بالاراده+ویژگی نطق
- هر کدام از این اشیاء، لایه‌ای بر شیء مرتبه قبل خود می‌افزایند. سقراط همان شیء شماره ۵ است و چون ویژگی‌های اتصال جوهری، نمو، حساسیت و تحرک بالاراده و نطق، اجزاء مقومی هستند که همگی در ساختار سقراط حضور دارند، همه آنها ذاتی سقراط محسوب می‌شوند. نکته‌ای که وجه سلسله مراتبی دیدگاه ابن‌سینا را نشان می‌دهد این است که گرچه به نظر می‌رسد ابن‌سینا قائل به وجود پنج شیء یادشده است، ظاهراً به وجود دیگر ترکیبات ممکن (مثلاً: هیولا+ویژگی نطق، یا هیولا+ویژگی نمو+ویژگی تحرک بالاراده) تعهدی ندارد. به دیگر سخن، برای اینکه یک ویژگی در ساختار شیء حضور داشته باشد، لازم است همه ویژگی‌های سطوح پایین‌تر هم در ساختار شیء حاضر باشند، هرچند ضرورتی ندارد ویژگی‌های سطح بالاتر هم حاضر باشند. آنچه گفته شد، سخنی است که ابن‌سینا در مواضع متفاوت بیان کرده است. (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ الف: ۶۸-۶۹، ۲۱۳-۲۱۵). حال تلاش داریم در چارچوبی تحلیلی و از زوایای جدید و با بهره از تفکیک میان دو اعتباری که انجام شد، فهمی از کلام ابن‌سینا داشته باشیم. دوباره سقراط را در نظر می‌گیریم و میان سه شیء مفروض زیر تفکیک می‌کنیم:

شیء اول: هیولا.

شیء دوم: جمع هیولا+ویژگی حیوانیت (ویژگی حیوانیت را می‌توان عطف ویژگی‌های اتصال جوهری، نمو، حساسیت و تحرک بالاراده هم در نظر گرفت).

شیء سوم: جمع هیولا+ویژگی حیوانیت+ویژگی نطق^{۳۰}.

روشن است ابن‌سینا وجود شیئی اول و سوم را می‌پذیرد؛ شیء اول هیولای سقراط است و شیء سوم نیز خود سقراط است. اکنون پرسش این است که آیا او به وجود شیء دوم نیز ملتزم است؟ به نظر می‌رسد مطالبی که ابن‌سینا درباره تفکیک میان اعتبار بشرط‌لا و لا بشرط مطرح کرده است، این نتیجه را در بر دارد و وجود شیء دوم را نیز می‌پذیرد.

توضیح مختصر از این قرار است که واژه حیوان در معنای متعارف آن، بر شیء سوم (که همان سقراط است) قابل حمل است. به همین منوال، می‌توان گفت مفهومی که این واژه بیان می‌دارد نیز بر شیء سوم صدق می‌کند. این مفهوم همان چیزی است که ابن‌سینا با تعبیر «حیوان وقتی لا بشرط اعتبار شده است» از آن یاد می‌کند. حیوان که لا بشرط اعتبار شده است بر شیء سوم و نیز بر تک‌تک حیواناتی که حاصل ترکیب با صورت‌های نوعیه مختلف (اعم از صورت انسانیت، فرسیت و...) هستند، صادق است، اما آنچه ابن‌سینا «حیوان وقتی بشرط‌لا اعتبار شده است» می‌نامد، نه بر شیء سوم (که همان سقراط است) بلکه بر شیء دوم صدق می‌کند. مصادیق مفهوم حیوان که به شرط‌لا لحاظ شده است، در حقیقت اشیائی هستند که صورت‌های نوعی انسانیت، فرسیت و... خارج از ساختار آنها قرار دارند؛ بلکه این صورت‌های نوعی می‌توانند با مصادیق یادشده ترکیب شوند (بودن اینکه داخل ساختار آنها بشوند) و نتیجه ترکیب نیز افراد خارجی حیوان خواهد بود. در مثال بالا نیز صورت انسانیت خارج از ساختار شیء دوم است؛ البته صورت انسانیت می‌تواند به شیء دوم ضمیمه شود و با ترکیب با آن شیئی سوم که همان سقراط است پدید می‌آید. از اینجا می‌توان دریافت، ابن‌سینا به وجود شیء دوم و امثال آن نیز متعهد است؛ و از این‌رو می‌توان گفت او به وجهی قائل به سلسله‌مراتب میان صور است. می‌توان گفت، ویژگی حیوانیت هم صورت برای شیئی دوم است و هم صورت برای شیء سوم؛ زیرا حیوانیت ویژگی مقوم برای هر دو است. در عین حال، ویژگی حیوانیت وقتی با هیولا ترکیب می‌شود، شیء دوم پدید می‌آید و این شیئی به مثابه ماده است برای شیئی سوم، چراکه با ترکیب شیء دوم با ویژگی نطق، شیء سوم حاصل می‌آید. به این ترتیب، ویژگی حیوانیت هم جزئی از ماده شیء سوم است، چون جزئی از شیء دوم است و هم صورتی برای شیئی سوم، چون یک ویژگی مقوم برای شیء سوم است و میان این دو مطلب نیز ناسازگاری‌ای وجود ندارد.

در اینجا بیان نکته‌ای لازم است و آن اینکه؛ دو مفهوم «حیوان که لا بشرط اعتبار شده است» و «حیوان که به شرط‌لا لحاظ شده است» دو مفهوم متمایز هستند؛ چراکه مصادیق متفاوتی دارند؛ اولی بر شیئی سوم و امثال آن صادق است و دومی بر شیء دوم و نظایر آن. بر این اساس، این سخن که اینها یک امر هستند ولی دو امر متفاوت لحاظ می‌شوند، خالی از تسامح نیست. دو مفهوم یادشده واقعاً دو مفهوم متمایزند که بر امور مختلف صدق می‌کنند. به صورت کلی بی‌معناست، مفهوم واحد بر مصادیق مختلف صدق کند. البته بروز تسامح اخیر نزد ابن‌سینا تا

حدودی قابل فهم است؛ زیرا گرچه «حیوان که لابشرط اعتبار شده است» و «حیوان که به شرط لاحاظ شده است» دو مفهوم متمایز هستند، ریشه مفهومی یکسانی، یعنی «حیوان» دارند. در این بخش بنا بر تسری برهان اصلاح شده صورت نوعیه نشان دادیم به دلیل آنکه میان ویژگی‌های مقوم (صور)، رابطه عام و خاص برقرار است، در نتیجه میان آنها ترتب طبیعی برقرار است؛ اما جدای از این گونه ترتب، با تکیه بر تفکیک میان اعتبار به شرط لا و اعتبار لابشرط می‌توان تصویری سلسله مراتبی در ساختار متافیزیکی اشیاء را ارائه کرد.

۷. نتیجه

مسئله اصلی مقاله آن بود که دریابیم، ابن‌سینا به مباحث و مسائل مطرح شده در نظریهٔ ارسطوئی ماده-صورت‌گرایی معاصر، چه پاسخی دارد؟ به دیگر سخن، تلاش کردیم به این پرسش پاسخ دهیم، آیا می‌توان دغدغه‌های متافیزیک تحلیلی در نظریهٔ ماده-صورت‌گرایی را در نظریه ابن‌سینا هم جستجو کرد؟ این تلاش متمرکز بر مسئله صورت و به طور خاص پاسخ به چند موضوع دربارهٔ آن است؛ ۱. ماهیت صورت، ۲. اثبات صورت، ۳. بررسی امکان ارائه تصویر سلسله مراتبی از ساختار متافیزیکی اشیاء.

ماهیت صورت؛ از نظر فاین، صورت، جزء غیرمادی و مقوم شی است. در اجسام دارای اجزاء بی‌زمان، صورت، ویژگی چند موضعی یا رابطه‌ای است که میان مؤلفه‌های مادی شی برقرار می‌شود، اما در اجسام دارای اجزاء زمانمند، صورت، تابعی از زمان بر روی اشیاء است. چنین تابعی عامل بقاء شی را در طول زمان حفظ می‌کند. در شیئی که صورت آن یک تابع است، تابع دقیقاً مشخص می‌کند در چه زمانی چه اجزائی شی مورد نظر را می‌سازند. ابن‌سینا نیز همچون فاین، صورت در اشیاء مرکب را جزء مقوم و غیرمادی جسم می‌داند، اما به باور او چستی صورت در همه اشیاء مرکب یکسان است و آن این است که صورت، ویژگی ذاتی است. به‌علاوه آنکه برای ابن‌سینا، اجزاء مقوم شی هیچ نسبتی با زمان ندارند. پس صور به عنوان جزء مقوم غیرمادی همان ویژگی‌های ذاتی هستند و البته این ویژگی‌های ذاتی، حال نیز هستند، یعنی بین ماده و ویژگی ذاتی (صورت) رابطه حال و محل برقرار است. البته بین ویژگی غیر ذاتی (عرض لازم) و ماده نیز همین رابطه برقرار است، منتها با این تفاوت که اگر ویژگی ذاتی در ماده حلول کند، شی مرکب جدیدی حاصل می‌شود، اما اگر ویژگی غیر ذاتی در جسم حلول کند، فقط شی را وصف جدیدی می‌بخشد. پس ابن‌سینا، مانند فاین، صورت را نوعی ویژگی می‌داند، اما با این تفاوت که این ویژگی ذاتی حال است و باید بین ماده و ویژگی ذاتی، رابطه حلولی برقرار شود. پس صورت و ماده رابطه حلولی یا تعلقی را مصداق می‌بخشد و البته ثمره این مصداق بخشی وجود شی مرکب جدید است. پس به باور فاین، هرگاه اجزاء مادی، رابطه (میان مؤلفه‌های مادی) یا تابعی (از زمان به اشیاء خاصی) را مصداق ببخشند، شی مرکب جدیدی حاصل می‌شود، یعنی اگر

ویژگی‌ای ذاتی باشد، مقوم شی و داخل در ساختار شی و در حکم جزء غیرمادی شی مرکب، یعنی صورت است، اما برخلاف فاین، برای ابن‌سینا این‌گونه نیست که اگر اجزاء مادی، ویژگی ذاتی را مصداق ببخشند، برای تحقق شی کفایت کند بلکه باید رابطه حلولیت نیز مصداق یابد، به اضافه اینکه باید در رابطه حلولی پس از حلول حال در محل، شی سومی به وجود آید و شیئی به اشیاء عالم اضافه شود و گرنه صرف تحقق رابطه حلولی هم برای تحقق شی مرکب خارجی کافی نیست. نکته پایانی نیز اینکه، فاین بر حسب وجود اجزاء زمانمند و بی‌زمان قائل به حضور دو نوع صورت که رابطه یا تابع هستند، است. ابن‌سینا هم قائل به حضور حداقل دو نوع صورت (دو نوع ویژگی ذاتی) است؛ صورت جسمیه که ویژگی ذاتی مشترک در همه اشیاست و حداقل یک ویژگی ذاتی غیر از اتصال جوهری یا صورت نوعیه. همچنین ابن‌سینا، نیز مانند فاین، صور را ویژگی ذاتی و جزء غیرمادی شی می‌داند.

اثبات صورت: فاین نشان داد، اشیاء متعارف دارای جزئی به نام صورت هستند و این تلاش را با تکیه بر تفاوت دو گونه جزئیت و با ارائه نظریه تجسم ارائه می‌دهد. تجسم صلب بر اساس برقرار بودن رابطه میان اجزاء درک می‌شود و تجسم متغیر بر اساس اصل و تابعش فهمیده می‌شود. روابط، اصول و توابع، اجزاء غیرمادی هستند و به طور مستقیم به ماهیت شی مرتبط می‌شوند و ماهیت اشیاء مادی توسط آنها توضیح داده می‌شود. فاین نظریه‌اش را با ملاحظات مربوط به جزئیت و شرایط وجودی و مکانی... به سرانجام می‌رساند؛ اما مهم‌ترین برهان اثبات صورت نوعیه نزد ابن‌سینا، نیازمند بازسازی و اصلاح است. خلاصه استدلال اصلاح‌شده از این قرار است که به نظر ابن‌سینا ذاتی بودن مستلزم مقوم بودن است، مقوم بودن نیز همان صورت بودن، است، چراکه صورت همان جزء مقوم مبدأ اثر شی است. نتیجه اینکه بر اساس استدلال بازسازی شده، ابن‌سینا راهی دارد که از ذاتی بودن ویژگی‌ها برسد به یک امر غیرمادی یعنی ویژگی مقوم و به چنین ویژگی مقوم غیرمادی، صورت گفته می‌شود. در خصوص صورت جسمیه و سایر صور نیز رویکرد برقرار است. هرچند این شیوه استدلال با استدلال فاین متفاوت است، اما با عنایت به نظر ابن‌سینا و فاین درباره ذاتی، این رویکرد کمابیش شبیه تصور فاین از صورت است. به نظر فاین نیز هر ویژگی‌ای که داخل ساختار جسم شود، ذاتی برای آن شیئی خواهد بود. فاین و ابن‌سینا می‌پذیرند ویژگی‌ای که ذاتی شی باشد جزء مقوم شی است و برعکس و این جزء مقوم نیز چیزی نیست، جز صورت.

امکان ارائه تصویر سلسله مراتبی^{۳۱} از ساختار متافیزیکی اشیاء مادی؛ از مزایای تبیینی نظریه فاین آن است که به تصویری از دنیای مادی می‌رسد که اشیاء مادی از ساختار سلسله مراتبی برخوردارند، نزد فاین مفاهیم جزئیت و ترکیب، سلسله مراتبی است و فاین ارائه چنین تصویری را یک مزیت و ویژگی ارسطویی نظریه خویش می‌داند. در نظریه تجسم فاین در

اشیاء مرکب، اجزاء بی‌زمان اجزاء زمان‌مند، خودشان اجزاء زمان‌مند، نیز اجزاء زمان‌مند اجزاء بی‌زمان، خودشان اجزاء زمان‌مند، بنابراین شی، زنجیره یا سلسله مراتبی از اجزاء زمان‌مند و بی‌زمان است که به پایین‌ترین سطح می‌رسد. پس اشیاء مادی به نحو سلسله مراتبی به اجزایشان تقسیم می‌شوند. درست مانند ماشین که موتور و شاسی و بدنه و ... دارد و این اجزا نیز خودشان اجزای اصلی دارند و همین‌طور می‌توانیم پایین برویم. در فلسفه ابن‌سینا بنا بر تسری برهان اصلاح‌شده صورت نوعیه اشیاء دارای ویژگی‌های مقوم ذاتی مختلفی هستند، نیز به دلیل آنکه میان ویژگی‌های مقوم یا صور، رابطه عام و خاص برقرار است، میان آنها ترتب طبیعی برقرار است؛ منتها این ترتب طبیعی نمی‌تواند وجه سلسله مراتبی ساختار اجسام را نشان دهد، اما جای نگرانی نیست چراکه ظرفیت ارائه چنین تصویری در فلسفه ابن‌سینا وجود دارد که البته نیازمند تفسیر جدیدی است؛ این‌گونه که نشان دادیم، جدای از این‌گونه ترتب که به ترتیب در دایره شمول ویژگی‌های یادشده مرتبط است، نزد ابن‌سینا می‌توان تصویری سلسله مراتبی در ساختار متافیزیکی اشیاء را با توجه به تفکیک میان اعتبار به شرط‌لا و اعتبار لابشرط ارائه کرد. بر این اساس نزد ابن‌سینا همچون فاین زنجیره یا سلسله مراتب اجزاء شی مرکب یافتنی است. جواهر مادی مرکب، اجزائی دارند که خود آن اجزاء نیز دارای اجزائی هستند و این سلسله همین‌طور ادامه دارد. بر اساس تفکیک در دو اعتبار فوق‌الذکر، انسان مرکب از ماده و صورت قریب نطق است. در همین سطح اولیه و قریب، ماده انسان مرکب است از حیوان+نبات+جسم ذو ابعاد ثلاثه. حال حیوان که در اعتبار ماده است خود مرکب از ماده و صورت قریب حیوانیت (احساس+تحرك بالاراده) است. ماده حیوان نیز متشکل از نبات+جسم ذوالابعاد ثلاثه است و به همین ترتیب ... بنابراین انسان به عنوان یک جوهر مادی مرکب، فقط دارای دو جزء ماده و صورت قریب نیست و این اجزاء به نحو سلسله مراتبی تا پایین‌ترین سطح قابل یافت هستند

پی‌نوشت

1. hylomorphism

۲. substance dualism. تفاوت دوگانه‌انگاری جوهری با ماده - صورت‌گرایی با آن است که دوگانه‌انگاریها ماده و صورت را دو جوهر جدا و مستقل از هم می‌دانند که حداکثر می‌توانند با یکدیگر تعامل داشته باشند، اما در ماده - صورت‌گرایی، ماده و صورت دو جوهر جداگانه نیستند که صرفاً با هم تعامل داشته باشند، در ماده - صورت‌گرایی، ترکیب و ارتباط ماده و صورت یک وحدت حقیقی و یک جوهر سوم را پدید می‌آورد، حتی در برخی تقریرها (صدرائی) آنها دو روی یک سکه (جوهر سوم) هستند. در حقیقت ماده - صورت‌گرایان ارسطویی راه سوم و متفاوتی از دوگانه‌انگاری جوهری و البته متفاوت از ماتریالیسم است. مطابق دیدگاه ماده - صورت‌گرایی هرگاه دو شی با هم ترکیب شوند، اگر یکی از مقومات این ترکیب صورت باشد، یک جوهر مرکب و وحدت حقیقی از ماده و صورت حاصل می‌شود و اگر صورتی در کار نباشد، صرفاً یک وحدت عرضی حاصل شود، اما به نظر ماتریالیست‌ها تمام وحدت‌های حاصل صرفاً ترکیب و ترتیبی از ماده هستند نه چیزی بیشتر.

۳. حلول؛ سربان شیئی در شی دیگر است به طوری که ممکن نباشد بدون آن موجود باشد، اما حال جزئی از محل نیست.

4.Kite Fine

5.Constituent

۶. فاین مشکلاتی چون چگونگی تبدیل ماده شی در طول زمان، حفظ این‌همانی شی در طول زمان، چگونگی ارتباط زمان با اجزاء شی مرکب را از منظر دو پارادوکسی که در ذیل نظریه ماده-صورت‌گرایی ارسطویی طرح می‌کند و مفروضات ارسطویی را از منظر آنها می‌سنجد، طرح می‌کند. این دو پارادوکس از آن روی مهم هستند که مزایا و کاستی‌های موجود در ماده-صورت‌گرایی ارسطویی را مشخص می‌کند. پارادوکس نخست، درباره امکان تمایز میان دو شیئی است که صورت و ماده مشترک دارند و پارادوکس دوم درباره تغییر ماده در یک شی و حفظ این‌همانی آن در طول زمان است. برای حل این دو پارادوکس، فاین حالت‌های مختلفی از ترکیب ماده-صورت‌گرایانه سنتی یک شی را ارائه و بررسی کند که هیچ یک از این حالات موفق به رفع پارادوکس نمی‌شوند. نهایتاً فاین نشان می‌دهد ماده-صورت‌گرایی ارسطویی قادر به حل این دو پارادوکس نیست. رجوع کنید به: Kite, Fine 1994a, 'A Puzzle Concerning Matter and Form', in: T. Scaltsas, D. Charles and M. L. Gill eds., *Unity, Identity and Explanation in Aristotle's Metaphysics*, Oxford: Clarendon Press pp.13-40.

۷. Mereology: برخی بهترین دیدگاه درباره جزئیت و ترکیب اشیاء مادی را پارشناسی استاندارد می‌دانند. جمع پارشناسانه: «S یک جمع پارشناسانه از اشیاء $x_1 \dots x_n$ است فقط در صورتی که S همه x ها را به عنوان اجزایش داشته باشد و هیچ جزء دیگری نداشته باشد که با x ها هم‌پوشانی نداشته باشد» (koslicki, 2007: 130).

۸. به عقیده فاین مفهوم جزئیت در سیستم پارشناسی استاندارد با مشکلاتی روبروست و این مشکلات را در قالب دو نقد بیان می‌کند. نقد اول به نحوه جزئیت اجزاء بی‌زمان در سیستم پارشناسی است و به این نحوه جزئیت دو اشکال Aggregative Objection و Monster Objection را وارد می‌داند. نقد دوم به نحوه جزئیت اجزاء زمانمند در سیستم پارشناسی است. فایت به این نحوه جزئیت نیز اشکال Monster Objection وارد می‌داند. حاصل اشکالات او در هر دو نقد این است که تحلیل ماهیت اشیاء مادی متعارف به مفهومی از جزئیت نیازمند است که مطابق آن، شرایط وجود داشتن شیئی، شیوه در کنار هم قرار گرفتن اجزاء و به ساختار کل - جزء اجسام حساس باشد، این‌ها شرایطی هستند که مفهوم پارشناسی استاندارد فاقد آن است. بر این اساس بنا بر نظر فاین پارشناسی استاندارد نمی‌تواند تقریر رضایت‌بخشی از شیئی که دارای اجزاء بی‌زمان و زمان‌مند است را ارائه دهد.

9.timeless parts

10.temporary parts

11.theory of embodiment

12.rigid embodiment

13.variable embodiment

14.relation

15.principle

16.the operation of rigid embodiment

17.postulate

۱۸. parsimony of Beings in Ontology. این اصل به نوعی ناظر به ایده استره یا تیغ اکام است که بر اساس آن رئالیسم افلاطونی و ارسطویی مورد نقد وارد می‌شود. به عقیده اکام کثرت موجودات نباید بدون ضرورت گسترش یابد. هر چه تبیینی با مفروضات کمتری انجام شود، بهتر است و مفروضات بیشتر ضرورتی ندارد. رجوع کنید به: Ockham William. 1991. *Quodlibetal Questions V.1*. translated by Alfred Freddoso & Francis Kelly. Yale university Press.

19.manifestations

20.function

21. Fundamental link

22.Auxiliary link

23.Mereological chain

۲۴. در تجسم صلب، اصل R5 (رابطه R یک جز بی‌زمان از a,b,c,.../R است)، تضمین می‌کند که صورت جزء شی مرکب است، اما در تجسم متغیر چنین اصل متناظری وجود ندارد، هر چند آن را می‌توان یک نکته مغفول از سوی فاین دانست و از این منظر قابل اشکال دانست، اما می‌توان به نحوی و علیرغم وجود چنین اصل موضوع مصرحی، همچنان تابع موجود در تجسم متغیر را جزء شی مرکب زمانمند دانست. اول آنکه، فاین در نظریه خویش را به صراحت هایلومورفیسیم ارسطویی می‌داند و هائلومورفیسیم در هر قرائتی یعنی شی مرکب علاوه بر اجزاء مادی، دارای جزء غیرمادی نیز هست. دوم آنکه، پیش از بیان اصول موضوعه تجسم متغیر در ضمن مثال ظرف آب تصریح دارد، مجموع آب و ظرف آن یک شی مرکب است و ظرف به عنوان تابع (صورت) شی مرکب مشخص می‌کند، در هر زمانی چه آبی (جزء مادی) از اجزاء شی مرکب باشد. به نظر می‌رسد، از مجموع این دو می‌توان تفسیر کرد تابع در تجسم متغیر جزء شی مرکب است، هر چند فاین با اصل موضوعی به آن تصریح نکرده باشد.

۲۵. اگر صورت جسم مرکبی، نفس باشد، رابطه به تعلق تغییر می‌یابد. تعلق آن است که صورت در مقام ذات مستقل از ماده و در مقام فعل و عمل وابسته بدان باشد.

26.essential

27.necessity

28.modal set theory

۲۹. نزد ابن‌سینا ذاتی دو اصطلاح دارد: ۱. ذاتی باب برهان که محل بحث نیست. ۲. ذاتی باب ایساغوجی یا ذاتی باب کلیات خمس، یعنی چیزی که خارج از ذات شی نیست؛ یا عین ذات است یا جزء ذات است. ذاتی باب ایساغوجی سه ویژگی دارد؛ علت ندارد، اجزاء و ذاتیات یک شی در مقام تصور کل، مقدم بر کل و ذات شی هستند و ذاتی بین الثبوت است یعنی ذاتی شی برای آن ضروری است (شیرازی، ۱۳۹۲: ۵۶۵/۱). ذاتی در اجسام مرکب عین حقیقت شی نیست و جزء آن است و این جزء ذاتی برای شی ضروری است.

۳۰. اشیاء دیگری هم در اینجا می‌توان فرض کرد، مانند جمع پارشناسانه هیولا+عطف و ویژگی‌های اتصال جوهری و نمو، آنچه گفته شده درباره این دسته از اشیاء هم صادق است.

31.Hierarchical

منابع

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله، (۱۴۰۴ الف)، الشفاء-الالهیات، به تصحیح سعید زائد-الاب قنواتی، قم، مرعشی نجفی.

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله، (۱۴۰۴ اب)، الشفاء-الطبیعیات، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی
سعادت مصطفوی، سیدحسین، (۱۳۹۵)، طبیعیات، شرح نمط اول از کتاب الاشارات و التنبیهات شیخ‌الرئیس ابن‌سینا، تحقیق و نگارش مجید شمس‌آبادی حسینی و امید ارجمند، تهران؛ دانشگاه امام صادق.
شیرازی، سید رضی، (۱۳۹۲)، درس‌های شرح منظومه حکیم سبزواری، تهران، حکمت.
عبودیت، عبدالرسول، (۱۳۹۳)، درآمدی به نظام حکمت صدرایی، تهران، سمت.
نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد. (۱۳۷۵). شرح الاشارات والتنبیهات. قم: نشرالبلاغه
طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۹۱)، نهاییه/الحکم، ترجمه و شرح علی شیروانی، قم، دارالفکر.
مصباح‌یزدی، محمدتقی، (۱۳۹۵)، شرح الهیات شفاء (جلد چهارم)، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
مطهری، مرتضی. ۱۳۹۸. مجموعه آثار جلد ۱۱ (درس‌های اسفار)، تهران: نشر صدرا.

- Kite Fine, (1994a), *Essence and modality, Philosophical perspective*, Vol 8, PP1-16
- . (1994b). "Compounds and Aggregates". *Noûs*, Vol. 28, No. 2 (Jun., 1994), pp. 137-158
- . (1995a). *Senses of Essence*, in Sinnott-Armstrong, W, editor, *Modality, Morality, and Belief*, pp. 53–73. Cambridge University Press, Cambridge.
- . (1999), *Things and their parts*, *Midwest studies in philosophy*, XXIII
- . (2008), *Coincidence and Form*, *Proceedings of the Aristotelian Society Supplementary Volume lxxxii*. Pp 101-119.
- . (2010), *Toward a theory of Part*, *The Journal of Philosophy*, Vol, 107, No. 11 (NOVEMBER 2010), pp. 559-589.
- Kathrin koslicki, (2007), *Towards a neo-Aristotelian mereology*, *Dialectica* vol16. N1. Pp 127-159.
- Robert Koons, (2014). *Staunch VS. Faint-Hearted Hylomorphism: Toward an Aristotelian Account of Composition*, *Res Philosophical*, Vol. 91, No. 2, April pp. 151-177
- Ibn Sina, (1404 alef), *Alshefa-Elahiyat*, Tashih Saeed Zaed- Alab Ghanavati, Qom, Marashi Najafi. [in perian].
- . (1404 b), *Alshefa-Tabieiyat*, Qom, Marashi Najafi. [in perian].
- Saadat Mostafavi, Sayyed Hasan. (1395), *Tabieiyat*, *Sharh Namat Avval*, Tahghigh va negaresh Majid Shams Abadi Hosseini va Omid Arjmand, Tehran, Daneshgah Emam Sadegh. [in perian].
- Shrazi, Sayyed Razi, (1392), *Dars haye Sharhe Manzoomeg Hakhim Sabzevari*, Tehran, Hekmat. [in perian].
- Obudiyat, Abdorasul, (1393), *Daramadi be Nezam Hekmat Sadraei* Tehran, Samt. [in perian].
- Nasir ALdin Tuusi, Mohammad Ibn Mohammad, (1375), *Sharh Esharat va Altanbihat*, Qom, Nashr Albalagheh. [in perian].
- Tabatabaei, sayyed Mohammad Hossein, (1391), *Alnahaya Alhekma*, Pazhohesh Ali Shirvani, Qom, Darolferk. [in perian].
- Mesbah yazdi, Mohammad Taghi, (1395), *Sharh Alelahiyyat (jeld 4)*, Qom, Moassesseh amozeshi vapa pazhuheshi Emam Khomeini. [in perian].

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی